

Чого неможливо знайти в загальному словнику

Цей допис є спробою проаналізувати реєстри українських загальномовних словників з погляду користувача, що має оприлюднювати друком висліди своєї фахової праці й хоче це робити на належному мовному рівні. Такий користувач не є мовознавцем, не переймається мовознавчими проблемами і ставиться до словника здебільшого як до довідника з нормативної лексики, а часом і як до підручника з літературної української мови. Помилки та прогалини словників спричиняють появу помилок та прогалин у науковій та технічній мові, що збіднює й спрIMITивлює не лише фахову, а й загально-вживану мову.

Головна проблема реєстрів українських словників – їхня несамостійність. Джерелом лексики є здебільшого українські відповідники слів з російсько-українських словників, тому в переважній більшості українських реєстрів бракує слів, що не мають однослівних російських (чи, останнім часом, англійських) відповідників. Брак слова у словнику подекуди змушує автора фахової статті чи книжки (часто на вимогу редактора) вживати багатослівні конструкції чи кальки з інших мов (здебільшого з російської), що ускладнює розуміння суті й робить текст кострубатим і непрозорим. Водночас теперішні російсько-українські словники й досі не позбулися багатьох вад, що про них ще 1970 року писав Іван Світличний у відгуку на тритомовий російсько-український словник [1]. Більшість зауваг Світличного, на жаль, актуальні й тепер. Торкнімося деяких із цих проблем під кутом зору українськомовного дописувача ХХІ сторіччя. Зупинімося зокрема на прикметниках.

1. Прикметник *український* в переважній більшості словників фігурує як етнічний та етнографічний термін. Типові сполуки – *українська мова, українська вишиванка, українська пісня* тощо. Як наслідок в літературі та журналістиці у сполуках, що мали би відбивати реалії України як незалежної держави, домінує скалькований прикметник «вітчизняний» – «вітчизняний виробник», «вітчизняна освіта» тощо. У звіті про міжнародну нараду можна побачити щось на кшталт «наші представники обстоювали інтереси вітчизняного бізнесу». Українським словникам давно вже час відмовитися від за давних стереотипів і подавати сполуки типу *українська наука, українська промисловість, український бізнес, українські інтереси* тощо.

2. Останнім часом у зв'язку з перебудовою українських силових структур актуальним і широкоживаним стало слово *поліція* та його похідники. Незрозуміло чому, від нього найчастіше утворюють прикметника «поліцейський» і так само називають людину, що працює/служить у поліції (хоча «жінка-поліцейський» звучить досить кумедно). У СУМі слово «поліцейський» подано як основний прикметник, а природне *поліційний* подано з позначкою «рідковживане». У пізніших словниках цю позначку здебільшого знято, але все одно *поліційний* у найкращому разі фігурує на другому місці або не фігурує зовсім. Чи не час повернути прикметникові, утвореному за властивою українською моделлю, його законне основне місце й водночас вживати назву працівника/працівниці поліції *поліціант/поліціантка*? (Завважмо принагідно, що *науковця* та *військового/воєнка* знайдеш далеко не в кожному словнику, їх заступили «вчений» та «військовослужбовець», а замість *кораблів* та *літаків* (разом з *літальними апаратами*) скрізь фігурують «судна» – чи є на то вагомні підстави?)

3. Брак прикметників, утворених від наукових та технічних термінів, призводить до появи ярих мовних покручів та невиправданих кальок та запозичень навіть у настановах з користування звичайними побутовими приладами, не кажучи вже про описи складніших процесів та пристроїв. Українському інженерові чи науковцеві бракує прикметників до слів *стовп, колона, траскторія, мережа, орбіта, електроліт, електроліз, вежа, цюгла, антена, швидкість, темп, приклад* тощо, тощо. І це ще півбїди. Носій мови може сам утворити прикметника, хоча часом із цього приводу виникають палкі дискусії. Значно гірше, коли форма прикметника відбиває відмінність семантики: *місячний* термін (тут місяць – проміжок часу) за *місяцевим* календарем (а тут місяць – небесне тіло); *сонцевий* день – проміжок часу, *сонячний* день – безхмарний, сприятливий до спостерігання неба; *квадратова* дошка/дужка (їдеться про форму) – *квадратне* рівняння (другого степеня); *термінна* сполука – *термінологічна* нарада; *кристалічна* ґратка (елемент структури) – *кристаловий* чип (мікросхема на кристалі); *металічний* блиск (характеристика, пов'язана зі структурою) – *металевий* посуд (зроблений з металу); *деревна* структура – *дерев'яний* будинок. Вилучення одного з варіантів призводить до втрати гнучкості у висловлюванні думки. Інститути в нас «науково-дослідні» (ніби вони є об'єктом дослідів) замість *дослідчих* чи *дослідницьких*, ради «вчені» замість *наукових* (ніби члени дорадчих чи наглядових рад є невігласами, що їх нічого не (на)вчили). Такі заміни слів (а отже й понять) відбувалися протягом тривалого часу під впливом різних чинників, здебільшого позанаукових, потім їх було оголошено «традицією», і «маємо те, що маємо».

4. Незручність утворювання в російській мові прикметників від іменників типу «напряжение», «давление», «плотность», «нагрузка» тощо призвела до втрати в українських словниках не лише прикметників *напруговий, тисковий, густинний, навантаговий* тощо, а й відповідних вкрай продуктивних складених прикметників, що їх українська мова утворює природним чином: *короткозамкнене коло, високонапругова лінія, високотискова камера, низькотискові умови, середньогустинне середовище, безнавантаговий режим* тощо. Натомість маємо багатослівні сполуки, як-от «камера високого тиску» тощо. Не знайдеш у загальномовних словниках і слів типу *рівнорозподілений* (ресурс), *сильнонеоднорідний* (матеріал), *слабкотурбулентне* (повітря), *електроноспричинений* (процес), *прямотоковий/протипотоківий* (теплообмінник тощо), *протоковий* (отвір тощо), *рівномірнозмінний* (рух), *противаговий* (чинник, тягар), *реальночасовий* (репортаж), *твердотіловий* (прилад), *багато-/мало-/кількачастинкова* (взаємодія), *розніможідні/рознімонезгідні* (з'єднувачі, прилади). До речі, в жодному з відомих мені тлумачних словників немає чіткого пояснення відмінностей між словами *згода* (домовленість людей, наслідок *узгоджування* підходів та думок) та *згідність* (сумісність приладів тощо, наслідок *узгіднювання* стандартів на деталі та апаратуру, чи несуперечливість рівнянь, тобто наявність спільного розв'язку), отже, годі чекати чітких дефініцій відповідних прикметників.

5. *Присвійні прикметники*. У іменних терміносполуках треба відрізнити терміни, пов'язані з іменем автора відкриття чи винаходу (Рентгенове проміння, Кулонів потенціал) від похідників, пов'язаних із розвитком науки та використанням авторських результатів (рентгєнівська апаратура, кулонівські поправки). Запроваджене в російській мові й змавповане в чинному українському правописі правило писати складники терміносполук з малої літери не витримує критики з будь-якого погляду, його неодмінно треба скасувати. Тоді сполуки Лапласове рівняння та рівняння Лапласа, Банахова алгебра та алгебра Банаха будемо писати однаково, з належною пошаною до імен видатних науковців.

6. *Процесові прикметники*. Загальномовні словники подають слова цього типу вкрай непослідовно й недостатньо. Жоден словник не містить усіх трьох прикметників із відомого ілюстраційного прикладу Євгена Мейнарівича «*обертальний момент надає обертового руху обертному валові*». Можна заперечити, що цей приклад незрозумілий людині, що не має справи з технікою. Але ж його можна подати й загальнозрозуміло, як-от: «*обертальний механізм регулює, а обертальний поштовх урухомлює обертні двері, що починають обертаний рух*». У будь-якому разі хоча б до загальнозрозумілих

дієслів словник має подавати похідні прикметники, що висловлюють активну здатність, тобто здатність спричиняти чи виконувати дію (*обертальний* – призначений чи здатний обертати), пасивну здатність, тобто здатність бути підданим дії (*обертний* – такий, що його можна обертати) та нейтральні (*обертний* – пов’язаний з обертанням). Такі трійки не завжди є повними, це залежить від семантики вихідного дієслова, зокрема від того, чи йдеться про примусовий, чи самочинний процес (*морозильна камера* – *незамерзлий розчинник*), значення таких слів треба обговорювати з фахівцями, а тлумачення мають бути зрозумілі нефахівцям. Але словники повинні містити якнайбільше прикметників, що є складниками словосполук типу *розв’язувальний алгоритм* – *розв’язна проблема*; *контрольовальна інституція* – *контрольний зразок* – *контрольовна реакція*; *регульовальний механізм* – *регульовна стрілка*; *розтягувальна сила* – *розтягова деформація* – *розтяжний шнур*; *проникливе проміння* – *проникне середовище* тощо.

Окрему проблему становлять прикметники зі значенням активної здатності, що в російській мові мають відповідниками лише активні дієприкметники. Їх словники або перекладають активними дієприкметниками, або не перекладають взагалі. Як писав у згаданій вище статті про словник 1968 року Іван Світличний [1, 470], “...саме найважчий з перекладацького погляду момент термінології, на жаль, лишився поза межами Словника”. Словники не містять дуже потрібних процесових прикметників, як от складників сполук *дифундівний елемент*, *домінівний механізм реакції*, *променівний висилач*, *йонізовне проміння*, *пульсівне джерело*, *резонівний контур*, *реактивний газ*, *всеохопний аналіз/розгляд*, *гравітвна маса*, *вібровний язичок*, *осцилівний член рівняння*, *сцинтилівна речовина*, *дрейфівна крига* й багатьох інших. Ці прикметники утворено за відомою моделлю (*керівний*, *руйнівний*, *панівний*, *рятівний*, *гальмівний*), але замість них реєстри подають активні дієприкметники, що мандрують від словника до словника (їх цілком можна назвати *мандрівними* дієприкметниками). Автори фахових праць знають, якого саме слова потребують, але за браком нормальних прикметників у словниках змушені поступатися тискові редакторів і тулити в текстах неоквирині кострубаті словосполукки. Прив’язаність (аби не сказати прикутість) редакторів наукових видань до наявних (точніше, відомих їм) нормативних словників спричиняє брак питомих українських слів та словосполук у текстах, отже, вони не потрапляють до лексичних картотек та корпусів, звідти до словників, отже, редактори викреслюють їх з оригінальних наукових текстів, отже ... (див. початок речення). Допоки ходитимемо уздовж замкненого кола?

Тим часом в Інтернеті заанонсовано створення *Великого електронного словника української мови* (ВЕСУМ), «...що міститиме слова української мови з парадигмами відмінювання. Окрім граматичної інформації, словник пропонує заміни слів-покручів, подає розрізнення омонімів з відмінними парадигмами, позначки рідковживаних слів тощо. Відкритість словника означає, що будь-хто може користуватися цим словником на свої потреби, й водночас будь-хто може (і мусить!:) вносити пропозиції щодо вдосконалення словника» [див. https://github.com/arysin/dict_uk/blob/master/doc/announcement.md].

Будемо сподіватися, цей проєкт небайдужих українців допоможе істотно доповнити й усучаснити реєстри українських словників і посприє співпраці та координації дій мовознавців та носіїв мови, що переймаються її розвитком.

Література

1. Світличний І. Новий словник. Який він? Російсько-український словник у трьох томах. – К.: Наукова думка, 1968. У зб. «Серце для куль і для рим», К.: Радянський письменник, 1990. – сс. 462-492. (вперше надруковано під іншим прізвиськом у журналі «Жовтень», 1970, ч. 7).

Olha KOCHERGA

Wordlists of Ukrainian dictionaries in view of nonlinguists' requirements

Wordlists of Ukrainian dictionaries are considered in view of the needs of a non-linguist users. Typical lacking technical adjectives are indicated, the necessity to fill in the gaps is substantiated.

УДК 811.161.2.'374